

## УКРАЇНСЬКА СЕЛЯНКА ЗА УМОВ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ ТА ГОЛОДОМОРУ: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ

*У статті під кутом зору історіографії розглядаються процеси колективізації в Україні, причини голодомору 1932 – 1933 рр. та їх наслідки для сільського населення, акцентується становище селянок за тих умов, їхнє ставлення до зазначених явищ суспільного життя і ті соціальні трансформації, яких вони зазнали. Особливо наголошується на необхідності подальшого неупередженого поглибленого вивчення історії жіноцтва України за радянських часів.*

*Ключові слова: колективізація, голодомор, селянка, історіографія.*

Природа розпорядилася так, що Україна має сприятливі умови для ведення сільського господарства. Здавна багаті врожаї вирощувалися на її землях, які вабили загарбників ближчих і дальніх. В її історії бездержавності траплялись періоди, коли, наче б то, зажеврила надія на самостійність. Так склалося після 1917 р., коли більшовицька влада була не достатньо сильною, аби відразу поновити імперство на колишніх територіях “єдиної і неділимої”. Деякі її частини стали на шлях державотворення, незалежного від нової влади. Їй було легше погодитися на відокремлення Фінляндії, яка здавалася мало важливою з точки зору боротьби “за світову пролетарську революцію”. Проте це не стосувалося України, без продовольства якої важко було сподіватися на успіх боротьби за комунізм. На одному з засідань більшовицького уряду – Ради народних комісарів – у 1918 р. В.Ленін обурено вигукнув: “В Пітері робітники голодують, а товариш Бош (Євгенія Бош – одна з провідних більшовицьких діячок – Т.О.) повідомляє, що на Україні їдять білий хліб з маслом”<sup>1</sup>. Цей вигук багато чого пояснює в політиці більшовиків стосовно селянства взагалі, і українського зокрема. Проте не все.

В аграрній політиці комуністичної партії виявлялася мета ствердження своєї влади, побудови нового ладу як її основи. Після скинення царату, повалення дворянства і буржуазії, найголовнішим ворогом Радянської влади було проголошено дрібну буржуазію, яка, за словами В.Леніна, породжує капіталізм щоденно, щогодинно у масовому масштабі: адже немає такого дрібного хазяйчика, який не мріяв би стати великим хазяїном. При тому, що російське селянство мало більшу схильність до общинності, ніж українське, селянин-одноосібник був небажаною фігурою для нової влади. Після того, як він одержав землю, його складніше було підкорити, змусити за безцінь або задарма віддавати хліб. Український же селянин відзначався індивідуалізмом і заощадливістю, за що його ненавиділи більшовицькі вожді і висміювали радянські анекдоти.

Крім того селянство у будь-якого народу є носієм його етнічного коду, фольклору, культури, тобто сама національна самоідентифікація визначалася насамперед цією верствою населення, а не городянами, більш схильними до космополітизму, особливо у новітні часи. Більшовики ж проголосили в якості провідного принципу пролетарський інтернаціоналізм, тобто згуртування всіх націй і народностей без відмінностей в єдиній боротьбі за комунізм. При тому, що дві тенденції в національному питанні висувалися в якості провідних: всебічний розвиток націй і їх зближення, – друга в практиці побудови нового суспільства була домінуючою. Все, що заважало її реалізації, мало бути усунене. Особливу ненависть у більшовицького керівництва викликали “вперті хохли”, як їх називав “батько народів” І.Сталін.

Більшовики проголосили встановлення найпередовішого в історії людства суспільного ладу. Проте існувала невідповідність між ним та його відсталою матеріально-технічною базою, що треба було якнайшвидше подолати. Добре відомі джерела, які використовувалися для ство-

рення матеріально-технічної бази нового ладу. Серед них – масова закупівля необхідного обладнання за кордоном, за що платили здебільшого продукцією сільського господарства.

Для того, аби підкорити своїй владі величезну масу селянства і полегшити справу вилучення у нього продовольства, було здійснено колективізацію сільського господарства. Немає потреби детально зупинятися на тому, що радянська історіографія подавала колективізацію в цілому виключно у позитивному світлі. Це стосується і залучення у цю справу жіноцтва. Значний масив публікацій припадає на початок 1930-х років, причому не тільки в Російській Федерації, але й в Україні<sup>2</sup>. Загальна ідея офіційних документів: “Дайош!”. Загальна тональність суспільствознавчих праць: радісне “Єсть!”. Навіть коли з початком перебудови у російській історіографії, особливо у публіцистичних працях, з’явилися нотки сумнівів, автори в Україні продовжували лінію, яка затвердилася раніше<sup>3</sup>.

Тільки починаючи з 1990-го року стали з’являтися дослідження, в яких суспільствознавці подавали об’єктивне висвітлення процесів колективізації в Україні, тих настроїв, які вони породжували. Заслуговує праця Н.В.Бем “Політичні настрої українського селянства в умовах суцільної колективізації сільського господарства (кінець 1920-х – 1933 рр.)”<sup>4</sup>. У роботі здійснено аналіз та комплексну характеристику політичних настроїв різних прошарків українського селянства того часу. Простежується вплив сталінської лінії на політичну атмосферу в українському селі, співвідношення між прихильниками державного аграрного курсу і селянами, які чинили опір сталінській колективізації. Авторка підкреслює, що насильницька колективізація мала наслідком перехід загальної маси українського селянства в опозицію до влади. Характеризуючи домінуючі прояви протестної поведінки, Н. В. Бем висвітлює особливості сприйняття жіночим населенням політичних та економічних перетворень.

Спеціальним дослідженням становища і настроїв сільських жінок в Україні за умов підготовки і проведення колективізації наприкінці 20-х – на початку 30-х років є дисертація О.М.Сапицької<sup>5</sup>. В ній висвітлюються різні аспекти життєдіяльності жінок-селянок, зміна їх місця та ролі у суспільстві протягом 1928 – першої половини 1933 рр., визначаються механізми входження селянок до суспільно-політичної, економічної та соціальної сфер життя за умов докорінної трансформації сільськогосподарського виробництва. В роботі розглядаються напрямки і обсяги використання праці сільських жінок, а також зміни їхнього соціального статусу. Особлива увага приділяється настроям українських селянок, простежується динаміка зростання та форми їх суспільно-політичної активності. Дослідниця, можливо, досягла найбільших успіхів серед тих нечисленних науковців, які вивчають участь сільських жінок України у селянському опорі радянській політиці примусової всеохоплюючої колективізації.

“Бабські бунти” – повстання жінок – були своєрідною формою того опору. Жінки особливо активно виступали проти усупільнення. “Бабський бунт”, описаний у романі М.Шолохова “Піднята цілина”, в Україні був дуже поширеним явищем. Жінки, як правило, були досить пасивною частиною земельної громади, але в ході колективізації, розуміючи, що скоро нічим буде годувати дітей, намагалися не допустити того. Досліджуючи це явище, один з найвидатніших інтелектуалів ХХ ст. англійський історик і громадський діяч Р.Конквест у своїй книзі “Жнива скорботи”, вказує в якості однієї з причин, чому жінки були так вороже налаштовані до колгоспів те, що “вони традиційно доглядали сільськогосподарську худобу і “залежали” від своїх корів, оскільки потребували молока для дітей. Створення колгоспів, куди доводилося віддавати власну худобу, загрожувало, таким чином, сімейному благополуччю”<sup>6</sup>. Він наводить конкретні факти, які мали місце в Україні, пише про масовість виступів, які одержали назву “волинки”, про те, що часом заворушення набували форм збройних повстань. Було вироблену певну тактику: спочатку жінки переходили в наступ на колгосп, якщо комуністи, комсомольці, члени сільради та комітету незаможників атакували їх, чоловіки збиралися на захист жінок. Подібна тактика була спрямована на те, щоб запобігти втручанням військових сил, і вона нерідко завершувалася успіхом. Окрім того жінки намагалися організувати, як тепер сказали б, бойкоти: своїм шумом зривали сходи, розпускали різні плітки, подібні тим, що у колгоспах усупільнюють жінок, дітей відбирають у батьків тощо. Найголовнішими були вимоги повернення відібраної власності.

У виданій у 2008 р. книзі Г. Л. Махоріна “Опір Геноциду в 1932 – 1933 рр.” наводяться документи і свідчення про “волинку” як форму селянських виступів і вказується, що “перева-

жали жінки (60 – 70 %), але очолювали, як правило, чоловіки”, що чисельність юрби часто була більше, ніж 500 осіб, переважно жінок, що вони часто били “бригади”, які намагалися вилучити майно у “куркулів”, і повертали речі постраждалим<sup>7</sup>.

Навесні 1930 р. Україну сколихнула хвиля антиколгоспних виступів, найчастіше очолюваних жінками. За іронією історії, найбільше людей зібрали стихійні мітинги 8 березня. Жінки, які брали в них участь, вимагали розпуску колгоспів, повернення усуспільненого реманенту, посівного матеріалу та землі. При цьому протестувальниці зобов'язувалися засіяти хліб у повному обсязі та виконувати поставки з існуючих для одноосібників норм. Також від властей вимагалось привезти назад висланих з України куркулів, а також віддати останнім експропрійоване у них майно. Самочинно розбиралося майно, знесене до колгоспів. Серед мітингових нерідко зустрічалися і переодягнені в жіноче вбрання чоловіки. Таким чином селяни хотіли вберегтися від можливого застосування проти них каральних заходів з боку НКВС і репресій. У деяких випадках місцева влада спочатку губилася, але потім радянська репресивна машина виконала своє призначення: тисячі учасниць тих заворушень були засуджені на два – три роки, десятки тисяч депортовані з України за Урал.

Вітчизняні історики на підставі численних документів пишуть про те, що українське селянство наполегливо опиралося колективізації<sup>8</sup>. Ось чому, починаючи з 1931 р., радянська влада запровадила масову депортацію його за Урал. Лише в перші два місяці 1931 р. було депортовано 300 тисяч чоловік<sup>9</sup>. Хоча “бабські бунти” були досить поширеним явищем в Україні, в історіографії вони не одержали достатнього висвітлення. Окрім зазначеної дисертації О.М.Сапицької, праць Р.Конквеста, відомої дослідниці з української діаспори М.Богачевської-Хом'як, а також української вченої Л.Стефаненко<sup>10</sup> згадування про них ми знайшли тільки у виступі на конференції Я.І.Мандрик, який був присвячений становищу сільської жінки України у 30-ті роки, а також у праці Г.Л.Махоріна<sup>11</sup>. Тобто проблема вочевидь може розроблятися і надалі.

Хоча виступи селян проти колективізації мали місце не тільки в Україні, проте саме тут вони були найбільш масовими і затятими. Тому більшовицьке керівництво вдалося до надзвичайних заходів, аби зломити опір супротивників. Була організована низка заходів, які призвели до голодомору 1932 – 1933 рр. Про цей страшний злочин протягом десятиріч не тільки нічого не писалося. Про нього навіть не говорили люди, які його пережили. Автор цієї статті, як і багато її колег-істориків, вперше почула про нього лише на початку 1990 р., коли в Інституті підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському університеті ім. Тараса Шевченка відбулася лекція виконавчого директора спеціальної комісії Конгресу США з досліджень голоду в Україні Дж.Мейса. В той же день авторка запитала у своєї матері, яка пережила страхоліття, чому та нічого ніколи не розповідала, і почула у відповідь: “Якщо б я тобі про це сказала, то де б була я, і де б була ти?”. Хоча Великий Голодомор офіційно визнано не тільки нашою державою, а й на міжнародному рівні, чимало його свідків досі бояться про нього говорити<sup>12</sup>. Пояснення цьому феномену дав відомий в Україні та за її межами психіатр і громадський діяч С.Глузман у своїй статті із красномовною назвою “Страх на рівні реальної пам'яті”<sup>13</sup>.

У тому ж 1990 р. відкрито вийшла друком перша праця про ті події – збірка “Голод 1932 – 1933 на Україні: очима істориків, мовою документів”<sup>14</sup>. Це сталося у передостанній рік існування СРСР, коли комуністична партія вже не змогла приховувати безпрецедентний історичний злочин. Не говорили і не писали про нього насамперед з тієї причини, що закономірно поставило б питання: як таке могло статися? Що то було: “цинічна форма політичного терору”<sup>15</sup>, або “наслідок трагічного збігу об'єктивних і необ'єктивних обставин”, як і досі вважає лідер українських комуністів П.Симоненко<sup>16</sup>. Його соратники, творячи зло, ніколи не називали голод голодом. Ніде у стенографічних звітах пленумів ЦК КП(б)У і протоколах політбюро ЦК КП(б)У того періоду слова “голод” немає. Не було цього і в документах офіційних установ союзного рівня. Причиною стало те, що І.Сталін наказав відноситися до голоду як до неіснуючого явища. Сам він називав його “харчові труднощі в ряді колгоспів”.

У тому, щоби розповісти світові правду про український Голодомор, велика заслуга належить історикам інших країн, які виступали із викривальними матеріалами у попередні десятиріччя. Перші ґрунтовні дослідження наприкінці 1940-х – на початку 50-х років вийшли з-під

пера Д.Солов'я, який працював в еміграції<sup>17</sup>. Величезну дослідницьку роботу здійснив Дж.Мейс – виконавчий директор Комісії Конгресу США, яка розслідувала події 1932 – 1933 рр. Він ще у 1984 р. розпочав роботу над проектом “Усна історія очевидців про Голодомор в Україні”<sup>18</sup>. Світову відомість одержала праця Р.Конквеста<sup>19</sup>. Громадськість української діаспори вшанувала пам'ять жертв голодомору, організовуючи зібрання, конференції, виступи в пресі тощо. В наш час в Україні написані кілька тисяч праць, присвячених національній трагедії тридцятих років. Можна для підтвердження навести приклад: у 2001 р. було видано бібліографічний покажчик “Голодомор 1932 – 1933рр.”, в якому наведено назви понад 6 тисяч публікацій<sup>20</sup>. Серед них значне місце займають збірки документів і матеріалів, наприклад, “Колективізація і голод на Україні: 1929 – 1933”.

У подібних збірниках можна знайти документи, які показують становище жінки, її відношення до того, що відбувалося в ті часи. Українські селянки не мирилися, протестували у різний спосіб. У названій збірці приміщено низку зразків скарг і заяв, які подавали жінки до різних інстанцій: “Скарга про розкуркулення селянки хутора Плавлі Остапівської сільради Лубенського округу Т.В.Полтавець до ВУЦВКу. 7 червня 1929 р.”, “Скарга селянки Є.Ф.Петренко з міста Хабне на Київщині до Г.І.Петровського про самоуправство місцевих керівників. 3 липня 1930 р.”, “Заява селянки Г.Я.Зінченко з села Майданівки Бородянського району до ВУЦВКу про незаконну конфіскацію майна за невиконання хлібозаготівлі. 12 грудня 1931 р.”, “Скарга селянки М.А.Вихторової з села Смілого Недригайлівського району на Сумщині до Г.І.Петровського про розкуркулення й виселення з хати за невиконання хлібозаготівлі. 3 лютого 1932 р” та інші<sup>21</sup>. Жінки зверталися до вищої, як їм здавалося, влади, сподіваючись добитися справедливості. Особливо зворушливими були звернення до “Батечка” – Григорія Івановича Петровського, у якому бачили останню надію. Більшість жінок просила їх прийняти, аби вони розповіли, що коїться. Вони простодушно вірили, що “на горі” про це невідомо. Але у кожному випадку їхні звернення залишалися без відповіді. А людей продовжували виселяти за невиконання хлібозаготівельних завдань, навіть взимку (скарга М.А.Вихторової підписана 3 лютого). У цій збірці надруковано ще один страшний документ: “Постанова Верховного Суду УСРР про відміну вироку Вінницького облсуду щодо селянки П.А.Якименко, яка вбила сина заради врятування своїх інших голодних дітей. 16 жовтня 1932”. Про те, що голод руйнував свідомість і штовхав людей на канібалізм, особливо, коли матері вбивали одних дітей, аби дати їсти іншим, можна прочитати в багатьох публікаціях, присвячених тим жахливим часам<sup>22</sup>. В “Історії українського селянства” говориться про масовість такого явища: було виявлено понад дві с половиною тисячі кримінальних справ канібалів за 1933 рік.<sup>23</sup>

Окрім сухих документів зібрано велику кількість спогадів про ті страшні роки<sup>24</sup>. В кожній розповіді – трагедія, сповнена жахливих подробиць. Наприклад, із спогадів Клавдії Чепіль: “Нас четверо малих сиділо на печі. Прийшли троє, двоє з них сільські. Перед цим у нас вже все витрусили. Але вони знову почали шукати, що ще забрати. Шпигали в долівку залізною шпичкою, заглядали у всі закутки. У горняті Іван Чернієнко знайшов пригорщу квасолі. Мати в сльози: “Іване, пожалій. Не забирай останнє у дітей, ти ж наш, сільський, не цей зайда”, – вказала на чужого. “Ти, тьотка, потіше, а то ми і тібя конфіскуєм, как несознательного елемента, вредителя госзаготовки”, – не дивлячись в її бік, сказав чужак. “А що ж я дітям даватиму, що сама їстиму?” – залементувала мама. “Ги-ги-ги, – заіржав Іван, – ріж дітей та їж”...<sup>25</sup>. Жінка, яка прочитає цей епізод здригнеться, бо зрозуміє муку бачити вмираючих від голоду дітей. В багатьох публікаціях останнього часу наводяться слова української селянки Анастасії Кутової: “Першими вмирали чоловіки. Потім діти. В останню чергу помирили жінки. Але перед тим, як умерти, люди часто втрачали розум і переставали бути людьми”<sup>26</sup>. Відомий український історик С.В.Кульчицький пояснив цю обставину: “У фізичному стані людини є певна грань, після якої психіка відмовляє”<sup>27</sup>. Як зазначають інші історики, серед них – В.К.Борисенко, – це має далекосяжні соціально-психологічні наслідки для народу, який пережив лихоліття<sup>28</sup>. Серед тих, хто вижив тоді, більшість були жіночої статі. У збірках спогадів про Голодомор переважаючу більшість респондентів становлять жінки. Це зумовлюється особливостями демографічних процесів, що мали і мають місце на терені України впродовж тривалого часу і на які сильно вплинули репресії і війни. До того ж середня тривалість життя жінок взагалі більша, ніж у чоловіків. Тому не дивно, що у складі населення України жіноча стать становить 54 % і

більше. Дивне інше, що її роль у суспільному житті не має відповідного історичного висвітлення. Серед величезної кількості надрукованих істориками праць дуже невелика частка торкає питання жіночої долі в часи Голодомору, як, наприклад, стаття Медвідь П. “1933 рік очима матері”<sup>29</sup>.

При тому, що в радянській історіографії жіноцтво посідало певне місце, але дуже мало були представлені саме селянки. Як зазначає наша співвітчизниця історик Л. Стефаненко стосовно того, чому проблемам зайнятості сільських жінок, їхнього побуту у публікаціях приділялося щонайменше уваги: “Це пов’язано з методологічним підходом, що склався в радянській історичній науці, згідно якого головна увага у дослідженнях приділялась тим сторонам життя, які підтверджували успіхи соціалістичного ладу. Тому історичні дослідження висвітлюють діяльність жінок-робітниць, їх залучення до виробництва, громадсько-політичної діяльності. Життя українських селянок до цих пір залишається у тіні історії і потребує детального аналізу”<sup>30</sup>. Це зауваження є цілком справедливим. До того ж протягом століть Україна була насамперед аграрною країною з переважанням жіночого населення. І в тому, що країна таки вижила, зберегла свою душу, велика заслуга саме української селянки.

За царських часів, коли існувало кріпосне право, селяни були майже рабами, навіть гірше рабів, адже рабів їх господарі мали годувати, а кріпаки мали годувати себе самі. У 1861 р. українська селянка перетворилася з кріпачки на наймичку. Після 1917 р. було проголошено звільнення від експлуатації. Вона стала колгоспницею. Як писалося у працях радянських суспільствознавців: “Колгосп став верстовим шляхом до визволення жінки”<sup>31</sup> Сталін пояснював колгоспницям і всім радянським людям: “... коли подумати, що являли собою жінки раніше, за старих часів. Поки жінка була дівчиною, вона вважалася, так сказати, останньою з трудящих. Працювала вона на батька, працювала, не покладаючи рук, і батько ще дорікав: “Я тебе годую”. Коли вона ставала замужньою, вона працювала на чоловіка, працювала так, як її примушував працювати чоловік, і чоловік же їй знову ж дорікав: “Я тебе годую”... Трудоднями колгосп визволив жінку і зробив її самостійною. Вона тепер працює вже не на батька, поки вона дівчина, не на чоловіка, коли вона замужем, а перш за все на себе працює. Ось це і значить визволення жінки-селянки, це і значить колгоспний лад, який робить жінку трудову рівною всякому чоловікові трудовому. Тільки на цій базі, в цих умовах могли з’явитися такі чудові жінки”<sup>32</sup>.

В дійсності радянський колгоспний лад був “другим виданням кріпацтва”, з якого не можна було звільнитися. Тому сприяв запроваджений паспортний режим: без паспорту пересування країною було практично неможливим. У 1933 р. селянам і колгоспникам заборонялося видавати паспорти, якщо вони не мали запрошення на роботу до промислових підприємств або новобудов. А тим, хто виїхав на таку роботу, документ видавали тільки на один рік. Автори “Історію українського селянства”, уважно прочитавши Статут сільгоспартілі від 1935 р., помітили таку обставину: цей Статут унеможлилював зміну соціального статусу колгоспника та його дітей. Заяву про членство у колгоспі писав господар двору, а його діти автоматично ставали колгоспниками і не могли позбутися цього становища навіть із досягненням паспортного віку<sup>33</sup>.

Розвиток радянської економіки значною мірою відбувався на основі жорстокої експлуатації селян, намертво прикріплених до землі. Кожен селянин примусово повинен був відробляти в колгоспі певну норму трудоднів, за невиконання яких були передбачені жорстокі покарання, зокрема – виселення за межі України. Навіть у страшні часи Голодомору опухлі люди, переважно жінки, ходили виконувати трудодні. За умов низького рівня механізації праця у рослинництві і тваринництві, на якій здебільшого були задіяні колгоспниці, була фізично важкою і ненормованою: від світанку до ночі.

Як ставили трудодні? Могли поставити і три трудодні за певний обсяг роботи, і половину трудодня. Тобто людина перебувала у повній залежності від бригадира, голови колгоспу – наглядачів у тій резервації, що звалася колгоспом. Скільки ж платили за трудодень? Про це в публікаціях часів “успішної колективізації” не пишеться. Бо в багатьох колгоспах ця оплата фактично мала символічний характер: на трудодень видавали по 100 – 200 грамів зерна і по 3 – 4 копійки. Навіть у 1940 р., одному з найбільш сприятливих для сільського господарства років, грошова оплата колгоспника на постійних роботах, який мав максимальну кількість тру-

доднів, становила 50 карбованців, а з доданням натуроплати – трохи більше 100 карбованців на місяць. У містах в містах тоді середньомісячна заробітна плата робітників і службовців складала в середньому 330 карбованців. Навіть цих грошей ледь вистачало на задоволення мінімальних життєвих потреб сім’ї<sup>34</sup>. Дуже жорстко радянська влада захищала колгоспну, насправді – державну, отже, свою, власність. Одним із свідчень можна вважати прийняття 7 серпня 1932 р. постанови Раднаркому СРСР, в якій наказувалося: “По відношенню до трудящих одноосібників і колгоспників, викритих у розкраданні колгоспного майна і хліба повинне застосовуватися десятирічне позбавлення волі”<sup>35</sup>.

За радянських часів неможливо було визнати те, про що в наш час пишуть економісти та історики. Вони зазначають, що українське село упродовж усього існування тоталітаризму було найменш захищеним від тотального пограбування, постійного визискування, що подавалося як “звільнення” і “праця на себе”. Аграрна сфера, постійно перебуваючи у тяжкому стані, виступала в якості донора для загальноекономічного розвитку СРСР. Селяни змушені були обов’язково постачати натуральну продукцію державі за мінімальними заготівельними цінами, які не покривали четвертої частини затрат на її виробництво. Це були суто символічні ціни. Ніякої гарантії найменшої оплати праці селяни не мали. Вони повинні були працювати впродовж цілого року ні за що. В кінці року ще потрібно було сплатити борги перед колгоспом за використання робочої худоби (раніше відібраної у тих же селян). Тобто була встановлена найвища в світі норма експлуатації селянина, яка повністю позбавляла його мотивації до праці і матеріальної зацікавленості у розвитку господарства.

Сільська родина виживала за рахунок свого підсобного господарства, яке традиційно трималося працею жінок і дітей. Через втрати під час війн і голодоморів, а також репресій “ворогів народу” чоловічої статі в населенні українських сіл було значно менше, ніж жіночої. З розвитком механізації чоловіки працювали здебільшого трактористами, водіями, ремонтниками, а також керівниками різних рівнів. Отже, виснажлива фізична робота у сільському господарстві трималася на жіночих плечах. До цього додавалася праця із життєзабезпечення власної родини, яка тривала без перерв, вихідних і відпусток. Згадана вище дисертація О.М.Сапицької значне місце відводить дослідженню праці селянок України кінця 20-х – початку 30-х років. Авторка також показує мотиви їх праці, досліджує рівень соціальної захищеності сільських жінок, умови трудової діяльності і побуту. В цілому названа праця являє собою значний інтерес з точки жіночий студій.

Відомо, що процес колективізації завершився у 1950 р., коли репресивними заходами радянського керівництва вона була здійснена в західних областях України. Роль жіноцтва у проведенні колективізації у цьому регіоні відбилася на сторінках публікацій деяких радянських істориків. Найбільш наполегливо цю тему розробляли саме історики – жінки, зокрема Л.М.Бахматова, яка не тільки надрукувала низку тез виступів на конференціях і статей, але й захистила кандидатську дисертацію з теми “Діяльність Компартії України із залучення жіночого селянства у колгоспне будівництво 1944 – 1950 рр. (за матеріалами Західної України)”<sup>36</sup>. Окрім неї, цю тему розробляли львів’янки Н.С.Полоневська<sup>37</sup>. та Ю.М.Трофим’як<sup>38</sup>. Варто зазначити, що Ю.Трофим’як досліджувала роль жінрад у здійсненні колективізації на Західній Україні. Хоча в Радянському Союзі вони вже у 1930 р. припинили своє існування, оскільки з “перемогою соціалізму” “жіноче питання було вирішено”, у приєднаних районах їх відновили, бо в свій час вони виявилися досить ефективними у вирішенні поставлених завдань. Комуністична партія на разі використала власний досвід роботи серед жіноцтва 1920-х років. У 1945 р. при відділі ЦК КП(б)У було створено сектор по роботі серед жінок Західних, Ізмаїльської та Закарпатської областей. Згідно з напрацьованим досвідом, при обласних, міських та районних комітетах партії цього регіону були створені жінвідділи, які, в свою чергу, в селах і на підприємствах створювали жіночі делегатські збори і жіночі ради. Практику партійної роботи із жінками у повоєнній Західній Україні вивчала не тільки Ю.Трофим’як, яка захистила кандидатську дисертацію на тему “Діяльність КПУ по залученню жінок західних областей республіки до соціалістичного будівництва (1944 – 1955), але й інші жінки – історики і громадські діячки, зокрема, К.Ліщенко<sup>39</sup>, Н.Полоневська<sup>40</sup>, Л.Паламарчук<sup>41</sup> та інші. Всі ці праці виконані у звичному для тих часів “звитяжному і переможному дусі”. Так, зокрема, Ю.Трофим’як писала: “В західних областях УРСР важливу роль у розгортанні соціалістичного будівництва могли віді-

грати залучені до нього партійними організаціями широкі маси жінок... Жінки стали вірними помічниками партії в здійсненні ленінського кооперативного плану, брали активну участь у створенні і діяльності земельних громад, які відіграли значну роль у підготовці бідняцько-середняцьких мас селянства до переходу на шлях колективного ведення господарства. Створювались ініціативні групи, навколо яких селяни об'єднувалися в колгоспи. У створенні ініціативних груп велику роль відіграли жінради, жінделегатки<sup>42</sup>. Праці були сповнені переліків постанов партії, які "сприяли підвищенню активності жінрад в організації колгоспів, розгортанні соціалістичного змагання, виконанні підвищених соціалістичних зобов'язань"<sup>43</sup>, звітів про кількість проведених нарад і зростання чисельності колгоспів.

Бажаючи піднести значення жіночих організацій у справі колективізації Західної України, автори інколи захоплювалися, і конструкція в їхніх публікаціях виглядала приблизно так: "Повільно проходила колективізація в Станіславській (тепер Івано-Франківській) області... Жін-актив до справи колективізації тут залучався слабо. На засіданні Політбюро ЦК КП(б)У, що відбулося 19 квітня 1948 р., Станіславський обком партії було піддано гострій критиці. Зважаючи на критичні зауваження, обком партії та жінвідділ обкому значно поліпшили агітаційно-масову роботу в селах, зокрема серед жінок" і далі справа налагоджувалася – кількість колгоспів збільшувалася<sup>44</sup>.

У жодній праці радянських часів не могло бути й мови про висвітлення справжньої картини, яка розгорталася в Західній Україні. Зокрема, про те, що 21 лютого 1948 р. Президія Верховної Ради СРСР ухвалила таємний Указ "Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський і паразитичний спосіб життя". Як зазначає наш сучасник О. Михайлюта: "Цинізм був потрібним: формально депортували сільських трудівників за невиконання трудмінімуму за минулий 1947-й рік (але ж тоді лютував голод, люди пухли без їжі і медичної допомоги, хто міг виконати норму трудоднів?); репресували без будь-яких підстав і посилянь навіть на тодішні жорстокі закони; репресували головним чином жінок і дівчат, дружин і доньок солдатів Перемоги. І саме 1948 року Генеральна Асамблея ООН ухвалила Міжнародну конвенцію і декларації про права жінок і дітей. Україна, як відомо, формально виступила однією з країн – засновниць ООН"<sup>45</sup>. Можна лиши додати, що радянська влада була послідовна: проголосивши повну рівність жінок і чоловіків, вона не робила послаблень "слабкій статі" у репресіях.

З падінням комуністичної влади історія підкорених нею народів закономірно переглядається. Це стосується і Західної України, проведення колективізації, ролі жіноцтва. Радянська історіографія не могла замовчувати те, що не просто було встановити радянську владу і здійснити її перетворення в краю, який довше інших українських земель її не знав. У працях радянських авторів типовими були фрази на зразок: "Колективізація сільського господарства в західних областях УРСР проходила в умовах гострої класової боротьби з недобитками українських буржуазних націоналістів, які тероризували місцеве населення"<sup>46</sup>. Далі йшли поодинокі приклади залякування і вбивств жінок, які насмілилися подати заяви до колгоспів. В світлі документів, розсекречених не так давно Службою Безпеки України стосовно методів боротьби НКВС у Західній Україні після закінчення війни, виникає питання: хто насправді їх вбив? В працях радянських істориків ніяких сумнівів стосовно цього не було. Там урочисто заявлялося: "Не зважаючи на шалений опір недобитків українських націоналістів, партійні організації західних областей УРСР при постійній допомозі ЦК ВКП(б) здійснили соціалістичну перебудову сільського господарства"<sup>47</sup>. Настав час правдиво висвітлити процеси, які відбувалися у Західній Україні з приходом туди радянських військ і діяльністю нової влади. Разом із тим підкреслимо, що не можна все подавати виключно із знаком "плюс" або "мінус". Дуже часто драма історії полягає у переплетенні того й іншого. Адже не можна заперечувати поступових змін, скажімо, освітнього і культурного рівня українського селянства, зокрема, подолання неписьменності серед селянок, які в той же час ставали об'єктом посиленої пропагандистської та ідеологічної обробки, зокрема, через пресу та засоби масової інформації. Однак їхні справжні настрої віддзеркалювалися у фольклорі. Дослідниця фольклористики Т. І. Конончук присвятила цій проблематиці свою дисертацію "Трагедія голодомору 1932 – 1933 рр. у фольклорі України. Проблема художньої трансформації історичної правди"<sup>48</sup>. Авторка показує, як у пісенних творах, баладах, прислів'ях і приказках, співанках, чутках, народних оповіданнях, пе-

реказах і голосіннях відбивалися і жіночі враження від того, що відбувалося навкруги. Її на-самперед цікавили морально-етичні аспекти проблеми. Загально визнана роль жіноцтва у збереженні моральних та етичних норм та цінностей народу. Це було здійснити дуже важко.

Результатом насильницької колективізації, голодоморів і репресій стала повна деморалізація села. Соціально-психологічним змінам українського селянства присвятили свої студії такі дослідники, як О.Стасюк<sup>49</sup> і С.Дровозюк.<sup>50</sup> С.І.Дровозюк здійснив історіографічне дослідження. У третьому параграфі третього розділу його докторської дисертації йдеться про праці українських науковців, як відобразили морально-психологічні наслідки голодомору 1932 – 1933 р. Це – В.Марочко, І.Шульга, В.Гриневиц, Н.Романець, Н.Бем та інші. Всі вони показують руйнівний вплив Голодомору на духовність селян, в середовищі яких поширилися страх, ненависть, жорстокість, байдужість, дратливість, агресивність, депресія, смуток, втрата родинних почуттів, покірність, тривога, розлюченість, відчай, божевілля, заздрість, пригніченість тощо<sup>51</sup>. Бунтарі були розстріляні, вислані або заморені голодом. Радянською владою була продовжена практика “від’ємної селекції” українців, яку проводили ще Петро I та Катерина II, знищуючи козацтво. Гинули найактивніші супротивники поневолення. Люди намагалися елементарно вижити, вдатися до соціальної мімікрії. Але вони виживали, і рід український продовжувався. Роль української жінки, селянки у збереження української людності та її душі важко переоцінити.

Але, на жаль, ця роль й досі недостатньо висвітлена у новітній історіографії. Дослідники ролі жінок в історії України здебільшого приділяють увагу проблемам жіночого руху, насамперед, дорадянських часів, жіночої освіти у тому чи іншому регіоні, знов-таки, здебільшого, дорадянських часів, сучасним гендерним проблемам. У першому випадку, на думку приходиться, що дослідниці, прагнучи набути вчений ступінь, просто обирають легші теми для виконання дисертаційних робіт. У другому – можливість спиратися на виконані раніше аналогічні дослідження. У третьому – зрозуміла стурбованість ускладненнями, які мають місце на сучасному етапі. Разом із тим не можна упускати з виду драматичну добу сімдесяти років, які продовжують впливати на сьогоднішній день. Історія жінки України за часів радянської влади продовжує залишатися недостатньо дослідженою і такою, яка на тлі численних публікацій попередніх десятиліть потребує посиленої уваги з боку сучасних науковців.

<sup>1</sup> Сайт Служби Безпеки України <http://www.ssu.gov.ua./sbu/kontrol/uk/publish/article>

<sup>2</sup> Бодня-Бодненко Л. Що має селянка в колгоспі? – Х., 1930. – 30 с.; Мастюкова Г. Женщины в борьбе за урожай и организационно-хозяйственное укрепление колхозов. – М., 1932.; Чистик Є. Масова колективізація і участь селянки. – Х.-К., 1930. – 64 с.

<sup>3</sup> Кастелли К. Борьба партии большевиков за вовлечение женщин-крестьянок в колхозное строительство на Украине (период первой пятилетки): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1990. – 19 с.

<sup>4</sup> Бем Н.В. Політичні настрої українського селянства в умовах суцільної колективізації сільського господарства (кінець 1920-х – 1933 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2004. – 18 с.

<sup>5</sup> Сапицька О.М. Сільські жінки України в умовах підготовки та проведення колективізації (1928 – середина 1933 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Луганськ, 2007. – 20 с.

<sup>6</sup> Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор /Пер. з англ. – К., 1993. – С. 76.

<sup>7</sup> Махорін Г. Л. Опір Геноциду в 1932 – 1933 рр. – Житомир, 2008. – С. 24 – 25, 81 – 82.

<sup>8</sup> Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932 – 1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД / Відповід. ред. В. Даниленко, упоряд. В. Борисенко. – К., 2007. – 604 с.; Борисенко В. К. Свіча пам'яті: Усна історія про геноцид українців у 1932 – 1933 роках. – К., 2007. – 288 с.; Махорін Г. Л. Вказ. праця.

<sup>9</sup> Богачевська-Хомяк М. Білим по білому. Жінка в громадському житті України (1884 – 1939) – К., 1995 – С. 356.

<sup>10</sup> Стефаненко Л. Жіноцтво України у довоєнний період // Жіночі студії в Україні. Жінка в історії та сьогодні /Л.Смоляр (ред.) – О., 1999. – С. 136.

<sup>11</sup> Махорін Г. Л. Вказ. праця. – С. 24 – 25, 81 – 82.

<sup>12</sup> Моя бабуся і досі боїться говорити про голодомор // День. – 2005. – 26 лист. – С. 1.

<sup>13</sup> Глузман С. Страх на рівні реальної пам'яті //Україна. – 2004. – № 34. – С. 9.

<sup>14</sup> Голод 1932 – 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Уклад. Р.Я.Піриг. – К., 1990. – 605 с.



- <sup>15</sup>Табачник Д. Голод 33-го – цинічна форма політичного терору // Віче. – 2003. – № 3. – С. 24 – 26.
- <sup>16</sup>Симоненко П. Голод 32 – 33 рр. був наслідком трагічного збігу об'єктивних і необ'єктивних обставин // Віче. – 2003. – № 3. – С. 32 – 33.
- <sup>17</sup>Соловей Д. Сказати правду: Три праці про голодомор 1932 – 1933 років. – К., 2005. – 300 с.
- <sup>18</sup>Великий голод в Україні 1932 – 1933 років: у IV т. Т. IV. Звіт Конгресово-президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932 – 1933 рр. в Україні. – К., 2008. – 622 с.
- <sup>19</sup>Конквест Р. Вказ. праця.
- <sup>20</sup>Голодомор в Україні 1932 – 1933 рр. (до 70-річчя): Бібліографічний показник. / Ред. С.В.Кульчицький, О.Ф.Ботушанська, В. П. Мотика. – О. – Л., 2001. – 656 с.
- <sup>21</sup>Колективізація і голод на Україні: 1929 – 1933. Зб. матеріалів і документів /Відповід. ред.. С.В.Кульчицький – К. 1992. – 736 с.
- <sup>22</sup>Борисенко В. К. Свіча пам'яті. – С. 83; Розсекречена пам'ять. – С. 102, 112, 549; Великий голод в Україні 1932 – 1933. – С. 269 – 274.
- <sup>23</sup>Історія українського селянства: Нариси в 2-х томах / Відп. ред. В. А. Смолій. – К., 2006. – Т. 2. – С. 198.
- <sup>24</sup>33-й: голод. Народна книга-меморіал /Упоряд. В. Масляк, Л. Коваленко. – К., 1991. – 583 с. Столиця відчаю. Голодомор 1932 – 1933 рр. на Харківщині вустами очевидців. Свідчення, коментарі / Упоряд. Т. Поліщук. – Харків – Нью-Йорк – Львів, 2006. – 445 с.; Борисенко В. К. Свіча пам'яті; Розсекречена пам'ять – 2007; Великий голод в Україні 1932 – 1933; Капустян Г. Пам'ять 33-го книга молодих: Сповіді свідків і слово історика (науково-пошуковий проект). – Кременчук, 2008. – 596 с. та інші.
- <sup>25</sup>Сайт Народної екологічної партії <http://www.nep.org.ua/index.php?go>
- <sup>26</sup>Сайт Чернігівської області <http://www.regadm.cn.ua/cgi-bin/valmenu>
- <sup>27</sup>Кульчицький С. В. Голод 1932 – 1933 рр. в Україні як геноцид. – К., 2005. – С. 98.
- <sup>28</sup>Борисенко В. К. Свіча пам'яті. – С. 49.
- <sup>29</sup>Медвідь П. 1933 рік очима матері // Урядовий кур'єр. 2003. – 6 лют. – С. 5.
- <sup>30</sup>Стефаненко Л. Вказ. праця. – С. 130 – 131.
- <sup>31</sup>Мішакова О. Радянська жінка в Великій Вітчизняній війні. – К., 1944. – С. 7.
- <sup>32</sup>Сталін І.В.Промова на прийомі колгоспниць-ударниць керівниками партії та уряду 10 листопада 1935 року //Мішакова О. Радянська жінка в Великій Вітчизняній війні. – К., 1944. – С. 7 – 8.
- <sup>33</sup>Історія українського селянства. – Т. 2. – С. 211.
- <sup>34</sup>Калініченко В.В., Рибалка І.К. Історія України. Частина III: 1917 – 2003 сайт Харківського університету <http://www-history.univer.kharkov.ua/old/e-library/kalinichenko>
- <sup>35</sup>Сайт наукової бібліотеки Буковини [http://buklib.net/component/option,com\\_jbook](http://buklib.net/component/option,com_jbook)
- <sup>36</sup>Бахматова Л.М. З діяльності партійних організацій західних областей України по вихованню жінок-селянок і залученню їх до відбудови сільського господарства (1945 – 1946 рр.) (По матеріалах Львівської та Станіславської областей) //Тези доповідей і повідомлень до XIX наук. конф., травень 1965. Секція історії КПРС. – Ужгород, 1965. – С. 51 – 61; Її ж. Участь трудових селянок в боротьбі за перемогу колгоспного ладу в 1945 – 1950 рр.// Тези доповідей і повідомлень до XX наукової конференції кафедри історії КПРС. – Ужгород, 1966. – С. 43 – 49; Її ж. Діяльність КП(б)У по залученню селянок до створення колгоспного ладу в західних областях України (1945 – 1950 рр.) // Компартия в боротьбі за здійснення плану соціалістичної революції на Україні: Республіканська наук. конф. працівників кафедр історії КПРС вузів УРСР. – К., 1967. – С. 235 – 238; Її ж.. Діяльність партійних організацій західних областей по залученню жінок-селянок до колгоспного будівництва // Український історичний журнал. – 1969 – № 10. – С. 49 – 55; Її ж. Деятельность Компартии Украины по вовлечению женского крестьянства в колхозное строительство в 1944 – 1950 гг. (по материалам Западной Украины): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1970. – 22 с.
- <sup>37</sup>Полоневская Н.С. Вовлечение женщин западных областей УССР в строительство народного хозяйства (1946 – 1950 гг.) // Научные записки Львовского торгово-экономического института. – Львов, 1958. Вып. 5. – С. 51 – 56; Її ж. Мероприятия КПСС по вовлечению крестьянок в борьбу за кооперацию сельского хозяйства в западных областях УССР (1946 – 1950 гг.) //Научные записки Львовского торгово-экономического института. – Львов, 1959 – Вып. 6. – С. 42 – 59.
- <sup>38</sup>Трофим'як Ю.М. Роль жірад у здійсненні ленінського кооперативного плану у західних областях України (1945 – 1955) // Вісник Львівського університету. Серія суспільних наук. – Львів, 1969. – Вип. 5. – С. 35 – 38; Її ж. Діяльність КПУ по залученню жінок західних областей республіки до соціалістичного будівництва (1944 – 1955): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Львів, 1969. – 18 с.
- <sup>39</sup>Ліщенко К.Ф. Діяльність КПУ по залученню жінок західних областей України до соціалістичного буді-

вництва (1945 – 1950 рр.) // Комуністична партія – бойовий загін в боротьбі за побудову соціалізму і комунізму. Респ. наук. конф. працівників кафедр історії КПРС вузів УРСР, 25 – 26 червня 1968 р. – Д., 1968.

<sup>40</sup> Полоневська Н. С. Вказ. праці.

<sup>41</sup> Паламарчук Л. Жінка – активна сила в боротьбі за п'ятирічку. Скорочена стенограма доповіді на нараді активу жінок західних, Ізмаїльської і Закарпатської областей України 9 січня 1947 року в Києві. – К., 1947. – 24 с.

<sup>42</sup> Трофим'як Ю. М. Роль жіноцтва у здійсненні ленінського кооперативного плану у західних областях України (1945 – 1955). – С. 34.

<sup>43</sup> Там само. – С. 35.

<sup>44</sup> Там само. – С. 36 – 37.

<sup>45</sup> Сайт газети "Персонал-плюс" <http://www/personal-plus.net/>

<sup>46</sup> Трофим'як Ю. М. Роль жіноцтва у здійсненні ленінського кооперативного плану у західних областях України (1945 – 1955). – С. 37.

<sup>47</sup> Там само. – С. 37.

<sup>48</sup> Конончук Т. І. Трагедія голодомору 1932 – 1933 рр. у фольклорі України. Проблема художньої трансформації історичної правди: Автореф. дис. ... канд. філолог. наук. – К., 1996. – 18 с.

<sup>49</sup> Стасюк О. Деформація української традиційної культури в 1929 – 1934 роках // Етнічна історія народів Європи. – 2005. – Вип. 20. – С. 95 – 99; Її ж. Руйнація традиційної культури українців у роки геноциду // Розсекречена пам'ять. – С. 104 – 120;

<sup>50</sup> Дровозюк С. І. Історіографія національно-культурного та духовного життя українського селянства 20 – 30-х років ХХ ст.: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2006. – 35 с.

<sup>51</sup> Там само. – С. 20.

*В статье под углом зрения историографии рассматриваются процессы коллективизации в Украине, причины голодомора 1932 – 1933 гг., а также их последствия для сельского населения, акцентируются положение крестьянок в тех условиях, их отношение к названным явлениям общественной жизни и те социальные трансформации, которые они ощутили на себе. Акцент делается на необходимости дальнейшего непредвзятого углубленного изучения истории женщин Украины советских времен.*

*Ключевые слова: коллективизация, голодомор, крестьянка, историография.*

*From the historiographical standpoint, the article reviews the collectivization processes in Ukraine, the causes of the 1932 – 1933 famine and their impacts on the rural population, emphasizes the situation of peasant women in those circumstances, their attitudes to the said phenomena of social life, and the social transformations they have undergone. In particular stressed is the necessity of further unbiased profound study of women's history of Ukraine in Soviet times.*

*Key words: collectivization, famine, peasant woman, historiography.*